

11. Сучасна українська літературна мова: Синтаксис / За заг. ред. акад. І.К.Білодіда. - К.: Наук, думка, 1972. - 316 с.
12. Українська мова: Енциклопедія. - К.: „Українська енциклопедія” ім. М.П.Бажана 2000. - 750 с.

УДК 81'367

О.Остроушко

ЗВЕРТАННЯ В ТЕКСТОВІЙ СТРУКТУРІ УКРАЇНСЬКИХ ЗАМОВЛЯНЬ

При розмаїтті підходів до визначення статусу звертання, його синтаксичних та функціональних характеристик дослідники акцентують на тому, що функціонування звертання зумовлено екстралінгвістичними чинниками, перш за все інтенцією мовця. Звертання пов'язує висловлення-речення із ситуацією спілкування, з її учасниками й отримує своє вичерпне пояснення лише в межах цілого тексту як складного семантико-синтаксичного утворення, у межах якого функціонують окремі висловлення. Слушною видається думка Є.В.Клобукова, що звертання виступають елементами текстової структурації, оскільки можуть вживатися й поза реченням, ізольовано від нього, і, крім того, можуть бути віднесені до кількох речень [2: 87-88].

Функціонування синтаксичної конструкції звертання у замовляннях (із досліджених 710 текстів звертання наявні у 406, що становить 57%) зумовлено семантикою і призначенням цих магічних текстів. Звертання у замовляннях пов'язані, як правило, не з одним окремим висловленням, а з усією текстовою структурою та цілісним вербально-магічним актом. Зауважимо, що значну частину української магічної вербальної традиції складають однофразові тексти.

Загальна семантико-синтаксична функція звертання - називання адресата мовлення - у дискурсивному просторі замовлянь зазнає певної трансформації. Це не тільки позначення особи чи уособленого предмета, до якого мовець безпосередньо звертає своє висловлення. Функція звертань у замовляннях - через називання посилити “буттєвість” названого. Слово сприймається неконвенційно, тобто є не умовним знаком предмета, а позначає сутність явища, тісно з ним пов'язане, є частиною предмета, істоти тощо. Звернення до будь-кого (будь-чого) в замовляннях - це спосіб і засіб позначення його буттєвості, “справжності”, рівноправності з мовцем у плані існування, наявності: повноцінне спілкування можливе лише між реально існуючими, живими особами. За словами А.П.Загнітка, “для мовця вокативно позначений адресат мовлення - не позамовна дійсність, про яку мова йде саме у висловленні, а одна із передумов комунікації” [1: 267]. Для замовлянь же цей адресат є неодмінно частиною тієї дійсності, яку творять і відтворюють ці тексти, причому частиною, наділеною рисами живої, розумної істоти. І тільки в контексті створюваної замовляннями картини світу, тільки в дискурсивному просторі замовлянь ці локативи сприймаються як позначення адресатів мовлення, як знаки реального процесу комунікації. Звертання виступають одним із мовних засобів реалізації уособлення й персоніфікації [4: 10].

Семантичне коло звертань у текстах українських замовлянь широке. Простежуються певні закономірності семантичної сполучуваності звертань і типів предиката, хоча чіткої, однозначної відповідності немає. Виділяємо кілька семантичних груп звертань. Чисельними є звертання до Бога й християнських святих: “Господи, благослови!” [УЧ: 45], “Господи милостивий! Поможі мені, Мати Божя, сі соняшниці заварити” [УЧ: 81], “Уроди, Боже, добрий овес на мій хрест” [Воропай: 344]. Типовими мовленнєвими конструкціями із звертаннями цієї семантичної групи є спонукально-бажальні й оажальні Господи (ім я святого), помози (благослови, дай поміч, стань у помочі), які вживаються, як правило, у зачинах текстів; “дай, Боже (Господи)”, “уроди, Боже (Господи) — усталені бажальні конструкції, які переважають у замовляннях господарського призначення.

Другу групу становлять звертання до явищ природи й астральних об'єктів: “Місяцю молодий” [УЧ: 76], “зорі-зоряниці [Українці: 186], “сонечко” [УЗ: 173], “доц, доц” [ЛПС 1992 №3: 61]. Звертання до морозу, вітру, хмар у замовляннях-запрошеннях на Різдва у вечір співвідносяться з усіма висловленнями тексту: спонукальними конструкціями запрошення, заборони й вигнання: “Морозе, Морозе, йди до нас кутю їсти! (3 рази) Морозе, Морозе, йди до нас на вечерю! (3 рази) Як не йдеши, то не йди і на жито-пшеницю, усяку пшеницю. Йди краще на моря, на ліси та на круті гори, а нам шкоди не роби!” [Воропай: 71]. Значно більша частотність звертань до місяця й ночі в порівнянні із звертаннями до сонця й дня свідчить про більшу магічну силу цих об'єктів заговірної мови, в уявленні творців і виконавців замовлянь. Причому це ніяк не пов'язано з поняттями добра й зла [3: 12]. Типовим є вживання звертань до місяця у текстах лікувальних замовлянь від зубного болю, у формулах обміну: “Молодик, гвоздик, тобі на уповня, мені на здоров'я; тобі круті роги, мені чорні брови!” [ЛПС 1991 №9: 60]. Звертання до сонця співвідносяться з предикатом “освіщати”, який завдяки своєрідному, не прийнятному в побутовому мовленні заповненню валентної позиції об'єкта та інструмента осмислюється як словесний знак магічної дії: “Добрий день тобі, сонечко яснее! Ти святе, ти яснее-прекраснее; ти чисте, величне й поважне; ти освіщаєши гори, і долини, і високі могили, - освіти мене, рабу Божу; перед усім миром \...\ доброту, красотою, любов'ю й милощами І. .і” [УЗ: 34].

Виокремлюються звертання до речовин:

“Водичко-йорданичко!” [УЗ: 133], “Добрідень, колодязю Іване і зруб Авраме, а водо Уляно, а земле Тетяно!” [УЗ: 136], “кров” [УЗ: 65]. Звертання до води, в тому числі й до колодязю, зрубу та ключів як різновидів втілення цієї речовини, вживаються, як правило, в паралелістичних формулах, в яких за допомогою повтору актуалізується предикат, що інформує про магічну очищувальну функцію води. Це значення предиката виявляє завдяки поєднанню із абстрактними іменниками, що позначають стан людини, результат дії: “Водо Єлено! Очищаєши луги і береги, очисти мене від усього злого, болісті й слабкості” [УЗ: 132]. Звертання до крові вживаються тільки в замовляннях від кровотечі й співвідносяться, як правило, з одним висловленням тексту. Типове розташування спонукальної конструкції із звертанням до крові - наприкінці тексту. “Ішли три сестри. Несли по три ножі. Сіклись, рубались, і кров не йшла. А ти, червона кров, стань на білій кості” [УЧ: 35].

Серед звертань до тварин виділяємо дві семантичні підгрупи: звертання до тварин як об'єктів магічного впливу і як до магічних істот, суб'єктів замовлянь. Перша група звертань досить мінлива залежно від конкретних господарських умов: “Пий, коню, воду, не бійся опою [Українці: 273], “Гей, сіра скотина, йди за густим молоком, за густою сметаною, де вчора ходила!..” [Українці: 286]. Кожен із членів другої підгрупи звертань до тварин “передусім символічний, і лише в другу чергу - більш-менш “реалістично” описаний [3: 230]. Це суб'єкти магічних дій, магічні посередники: вони допомагають мовцеві позбавитися від магічної шкоди, від хвороб, недуг, лиха тощо: “Йди, лютий змію, в Іванів двір і візьми од раба Божого Івана, молитвеного і хрещеного, люту кров” [УЗ: 68], “Ластівко, ластівко! На тобі веснянки, дай мені білянки!” [УЗ: 130].

Подібно до попередньої групи, виокремлюються і звертання до рослин як об'єктів магічного впливу і як до суб'єктів магічних дій: “Роди, моя моркво, така, як моя литка!” [ЛПС 1992 №2: 60], “Тирлич, тирлич, десятьох прилич, а з десятьох дев'ятьох, а з дев'ятьох вісьмох, а з вісьмох сімох \...\ а з двох одного, та доброго” [ЛПС 1991 №8: 56]. Рослини також можуть осмислюватися як магічні помічники. Наприклад, звертання до дуба у замовляннях від “уроків” співвідносяться з пропозицією сватовства й побратимства та проханням відібрати недугу: “Дубе, дубе Ладимарю! Бачу тебе через гори, через води! Посватаємось, побратаємось! Возьми собі уроки \...\” [УЧ 55].

Найчисельнішими є звертання до хвороб і міфічних істот, які виступають їх уособленнями: “Пристріче, пристріче, добрий чоловіче!” [УЗ: 107], “уроки-урочища” [УЗ: 95], “переполох, пгреполошищеї” [УЧ: 62], “Колюшка прозирна!” [У!: 70], “Куди ви йдете, Іродові дочки?” [УЗ: 88]. Типовим є вживання звертань до хвороб у кількафразових текстах

українських замовлянь, в яких звертання утворюють окремі висловлення-комунікати і співвідносяться з усіма висловленнями тексту: спонукальними формулами вигнання хвороби, заборонами шкідливих дій, перформативними та описовими висловленнями, інфінітивними заперечними конструкціями: *“Перелози вітряні і водяні, продумані, погадані, наслані! Я вас і визиваю, я вас і висилаю із його ніг, із його жовтої кості, із його червоної крові. Тут тобі не ходити, кості не сушити, червоної крові не ялити. Піди ти туди, де люде не ходять, де людський глас не заходеГ [Українці: 281].*

Окрему семантичну групу становлять звертання до предметів як об’єктів магічного впливу і як до об’єктів модельованого в замовляннях магічного світу. В останньому випадку предмети уявляються наділеними певними магічними властивостями і відтак такими, що можуть бути магічними діячами: *“Ситися, кваши, медися, патокою берися [Українці: 201], “Бий, дзвоне, бий, хмару розбий !” [УЗ: 177].*

Нечисельними є звертання до осіб-об’єктів магічного впливу і звертання до мовця у модельованих діалогах із магічними істотами: *“Як голубу без очей, так би тобі, раба Божя Марія, за мною без ночей” [УЗ: 46], “Добрідень, вода Уліяна! - Здоров, рождений, молитвенний, хрещений раб Божий (.ім'ярек)” [ЛПС 1991 №11: 61].*

Виокремлюємо також семантичну групу звертань до міфічних істот як потенційних суб’єктів бажаних чи небажаних дій: *“Чортюк, чортюк, не ламай кісток, ти з води, а я в воду” [Українці: 422], “Отець домовий! Скоч додолу та принеси мого Івана до мого дому \...\” [УЗ: 44].*

Основною функцією звертань у текстах українських замовлянь, як уже зазначалося, є функція уособлення й персоніфікації. Друга функція - характеризуюча. За допомогою різних видів і способів поширення й ускладнення звертання надають названому об’єкту якісну характеристику. Найяскравіше це виявляють поширені звертання до хвороб. За допомогою узгоджених і неузгоджених означень вказується на причини хвороби та її симптоми: *“Уроки водяні, урок вітрові, уроки й продумані, уроки й погадані, уроки спитені, уроки з 'ідені!” [УЧ: 52], “Ви, сухоти колючі і болючі, і тоїнючі, і шляхові, і вітрові, і степові, і водяні, і пристрітні, і з'ідені, і спиті, і продумані, і погадані, і промовені, і приговореніГ [УЧ: 72]* Постпозиція означень сприяє тому, що вони, як свідчать приклади, при редулькованих звертаннях досить чітко інтонаційно відокремлюються: *“Колюшка, колющице! Водяна, вітряна, спитена, з'ідена, визвана, наслана, прозорнаГ [УЧ: 71].* Такі відокремлені однорідні означення в ряді випадків трансформуються в предикативні одиниці: *“Перелози, перелозиці! Вітряні і огняні і прозирні. Ви іспитені, ви із'ідені, ви істрітені [Українці: 281].*

Семантично значущими виступають, зокрема, й власні імена у функції прикладок. Так, іменування місяця Адамом свідчить про уявлення про його первісність у світобудові [3: 199], наречення Аврамом та архангелом Михаїлом говорить про наділення місяця роллю верховного охоронця Всесвіту [3: 200].

Отже, функціонування звертань у текстах українських замовлянь зумовлено семантикою й призначенням цих текстів. Звертання в замовляннях пов’язані, як правило, з усіма висловленнями тексту і становлять у багатьох випадках окремі висловлення- комунікати.

Основна функція звертань у текстах замовлянь - бути засобом уособлення та персоніфікації. Характеризуюча функція пов’язана з поширенням звертань: завдяки різним способам синтаксичного поширення й ускладнення мовець описує адресата з різних сторін, виражає своє ставлення до нього, дає адресату оцінку характеристику.

Структурно-семантичні й функціональні особливості звертань у текстах українських замовлянь дають підстави розглядати ці звертання як особливий елемент семантико-синтаксичної структури українських заговірних текстів.

Література

1. Загнітко А.П. Теоретична граматика української мови: Синтаксис: Монографія. - Донецьк: ДонНУ, 2001.
2. Клобуков Е.В. Семантика падежних форм в современном русском литературном языке: Введение в методику позиционного анализа. -М.: Изд-во Моск. ун-та, 1986.
3. Українські замовляння / Упоряд. М.Н.Москаленко; Авт. передм. М.О.Новикова. - К., Дніпро, 1993.
4. Черепанова О.А. Явление прозопопеи и языковые средства его реализации в заговорах и заклинаниях // Язык жанров русского фольклора. Межвуз. Науч. сб. - Петрозаводск, 1979. - С. 4-12.

Список використаних джерел

1. Воропай - Воропай О. Звичаї нашого народу. Етнографічний нарис. У 2-х томах. -К.: МВП "Оберіг", 1991. -Т. 1.
2. ЛПС - журнал "Людина і світ"
3. УЗ - Українські замовляння / Упоряд. М.Н.Москаленко; Авт. передм. М.О.Новикова. - К.: Дніпро, 1993.
4. Українці - Українці: народні вірування, повір'я, демонологія / Упоряд., прим, та біогр. нариси А.П.Пономарьова, Т.В.Косміної, О.О.Боряк; Вст. сл. А.П.Пономарьова; Іл.. В. І.Гордієнка. - К.: Либідь, 1991.
5. УЧ - Українські чари. 2-ге вид., стереотип. / Упоряд. О.М.Таланчук. - К.: Либідь, 1994.

УДК - 808.3-56

Т.Романюк
Л.Рабанюк

СТРУКТУРНО-СЕМАНТИЧНІ ЗВ'ЯЗКИ В СИСТЕМІ МОДАЛЬНИХ ФОРМОЗМІН ПРСТОГО РЕЧЕННЯ СУЧАСНОЇ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ

Послідовність парадигматичних рефлексів, закономірність їх виявів простежується на всіх рівнях мови, вони є спільними для всіх мовних одиниць. Зокрема граматична парадигма речення, як складова синтаксичної парадигматики, є належністю найвищого мовного рівня і може тлумачитися як система взаємозумовлених і співвідносних форм речення. Так, граматичні форми речення із значеннями умови (*Він працював би; Якби він працював...*), бажальності (*Працював би він!*), наказовості (*Нехай він працює!; Щоб він працював!*), повинності [*Він працюю, а...*] є взаємозумовленими в цій парадигмі на основі конкретних граматичних значень ірреальної модальності і співвідносними з синтаксичною категорією способу.

Визначальним моментом у тлумаченні парадигми таких форм речення є кваліфікація їх пропозитивної тотожності, тобто визнання їх граматичними видозмінами одного речення, об'єднаними спільною пропозицією, а не окремими реченнями.

Виявлення й систематизація форм речення стають можливими подібно до об'єднання форм слова в межах парадигми лексеми. В В.Виноградов дає визначення форм слова, що є "видозмінами одного й того ж слова, які, позначаючи те ж поняття, той же лексичний зміст, або виражають різні відношення одного предмета думки до інших предметів думки, або різняться деякими додатковими граматичними засобами, що не створюють нового слова" [1: 173]. Отже, кожна форма речення в граматичній парадигмі різниться від інших граматичним значенням. Граматична форма, як відомо, є індивідуальним носієм граматичного значення, і вона постає складовою цілісного утворення - парадигми, що становить собою закритий список форм мовного знака.

Однак поняття про парадигматичні формозміни речення, яке є відносно новим порівняно з поняттям морфологічної парадигми, ще перебуває на стадії становлення. Межі